

Bajorų žemvaldžių sudėtis Kauno ir Vilniaus gubernijose XIX a. antrojoje pusėje

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: bairauskaite@istorija.lt; achtambaras@gmail.com

Straipsnyje (1) nagrinėjama Kauno ir Vilniaus gubernijų bajorų žemvaldžių stratifikacija pagal valdomos žemės plotą ir jų tautinę / konfesinę sudėtį. Aptariama, kaip šios visuomenės grupės sudėtį perteikė skirtingi šaltiniai, sudaryti XIX a. 8 deš. – XX a. pradžioje – centrinės valdžios, vietinės administracijos ir išdo, bajorų luominių institucijų ir statistikos komitetų dokumentai, taip pat atskleidžiama, kaip susidarė informacijos apie bajorų luomą netolygumai ir skirtumai. Daroma išvada, kad bajorų žemvaldžių stratifikacija (stambūs, vidutiniai ir smulkūs bajorai) atspindėjo bendrą luomo raidos tendenciją – jis smulkėjo ir nyko. Bajorų žemvaldžių tautinė sudėtis buvo marga, tačiau susidariusi rusų dvarininkų grupė mažai keitė jos tradicinę tautinę sudėtį, susiformavusią XIX a. pirmojoje pusėje.

Raktažodžiai: bajorai žemvaldžiai, dvarininkai, ne dvarininkai, statistika, tautybė, žemėvalda

IVADAS

Lietuvos istoriografijoje nėra tyrimų, nagrinėjusių bajorų luomo sudėtį XIX a. antrojoje pusėje. Šio amžiaus pirmojoje pusėje bajorų skaičių ir sudėtį koregavo bajorystės patikrinimas ir luomo apkarpyimas, todėl pagrindinį dėmesį istorikai skyrė silpnajai luomo grandžiai – smulkiesiems bajorams [28; 31; 32]. Bajorų socialinėje padalijoje buvo aktualus luomo suskirstymas į tikruosius bajorus ir šlėktą, t. y. į teisiškai pripažintus ir nepripažintus. XIX a. antrosios pusės reformos sukūrė situaciją, kai bajorų luomo charakteristikoje formalus teisinis veiksnys galiojo prireikus skirti bajorus nuo ne bajorų arba kilminius nuo asmeninių bajorų, tačiau politiniame, kultūriniame ir socialiniame gyvenime didesnę reikšmę turėjo bajorų luomo vidinė stratifikacija. Nuo jos priklausė bajorų galia atliekant keliamus uždavinius, reprezentuojant luomo vertybes ir darant įtaką visuomenės raidai. Šiuo laikotarpiu bajorų politiniai, kultūriniai ir socialiniai ištekčiai buvo glaudžiai susiję su turima nuosavybe, todėl socialinės stratifikacijos kriterijus buvo santykis su žeme.

Rusijos imperijos bajorų padėtį tyrę istorikai sutaria dėl luomo vidinės struktūros reikšmės jo politinei, kultūrinei ir socialinei raiškai. Apie Rusijos imperijos bajorų susiskirstymą

(1) Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos istorijos instituto ilgalaikę mokslinių tyrimų programą „Visuomenės struktūros, socialinė sąveika ir jos poveikis valstybės raidai (Naujieji laikai)“.

ir struktūros pokyčius rašęs B. Mironovas pabrėžė bendrą tendenciją – po baudžiosios imperijos bajorų skaičius išaugo. Mažėjo lyginamasis svoris kilminių bajorų, mažėjo dvarininkų skaičius, o jų sudėtyje daugėjo smulkiųjų bajorų ir mažėjo vidutinių bei stambiųjų bajorų skaičius. Tai leido daryti išvadą apie dvarininkų žemvaldžių sluoksnio silpnėjimą [35]. B. Mironovas nenaudojo Pabaltijo ir Vakarų gubernijų bajorų statistikos, jo išvados netaikytinos šiam plačiam regionui, tačiau leidžia palyginti imperijos ir Vakarų gubernijų situaciją. Rusijos imperijos europinės dalies (taip pat be Pabaltijo ir Vakarų gubernijų) bajorų luomo stratifikaciją XX a. pradžioje nagrinėjo E. Barinova. Jos tyrimas rodo, kad dvarininkai (*поместное дворянство*) sudarė tik trečdalį viso luomo, didžioji dalis jų buvo įsigiję bajorystę valstybės tarnyboje. Bajorų luomas nuolat pasipildė būtent šios grupės dėka. Dvarininkų grupėje du trečdalius sudarė smulkieji bajorai, dėl neturto ir neraštingumo sparčiai smukę iki valstiečių lygio. Stipriausia, politiškai ir socialiai aktyvia grupe autorė laiko vidutinius bajorus, tačiau ši grupė mažėjo [33]. Bežemiai bajorai apskritai tapo sunkiai apčiuopiama visuomenės grupe. Baltarusijos bajorų sudėtį nagrinėjusio A. P. Žytko tyrimas apima penkias gubernijas: Gardino, Mogiliavo, Minsko, Vilniaus ir Vitebsko. Remdamasis skelbtais statistikos leidiniais ir 1897 m. visuotiniu gyventojų surašymu, jis aptaria pagrindines kilminių bajorų grupės kaitos tendencijas. Skelbtais duomenimis, regiono kilminių bajorų skaičius, palyginti su situacija iki sukilimo (1858 m.), 1867 m. sumažėjo perpus, anot autoriaus, dėl posukiliminių represijų ir 1864 m. pasibaigusio bajorystės patikrinimo. Tačiau 1870–1897 m. kilminių bajorų skaičius penkiose Vakarų gubernijose išaugo 1,7 karto. Augimo tempą autorius laiko nepagrįstą, fiksuotus statistikos duomenis – nepatikimus, nes skyrėsi duomenų rinkimo metodika. Pirmasis visuotinis gyventojų surašymas vyko asmeninės apklausos būdu, todėl kilminiais bajorais galėjusi užsirašyti buvusi šlėkta. Tai rodo XX a. pradžioje ženkliai sumažėjęs kilminių bajorų skaičius, pateikiamas gubernijų metiniuose žinynuose, vadinamosiose atmintinėse knygos. A. P. Žytko bandė analizuoti bajorų žemvaldžių pasiskirstymą pagal turimos žemės kiekį, tačiau ryškių pokyčių tarp smulkiųjų, vidutinių ir stambių žemvaldžių santykio jis nepastebėjo. Spręsdamas sudėtingą bajorų tautinės ir konfesinės sudėties klausimą jis, kaip ir dauguma tyrėjų, susidūrė su šaltinių patikimumo problema ir nepalyginamais duomenimis. Tai netrukė įrodinėti, kad aptariamo regiono bajorų oficiali tautinė identifikacija nesutapo su jų tautine tapatybe, ir daryti išvadą apie daugumos jų (tiek stačiatikių, tiek katalikų) baltarusišką tapatybę [34].

Aptarta istoriografija rodo, kad bajorų luomo sudėtis tiriama aiškinantis jo kiekybines ir kokybines charakteristikas: skaičių, grupes, socialinį mobilumą ir kilmės šaltinius. Imperijos tautinė politika XIX a. antrojoje pusėje Vakarų gubernijų bajorų luomą skyrė pagal tautybę ir konfesijas, todėl šio regiono bajorų charakteristikai svarbūs abu kriterijai. Tačiau sunkiai įveikiama bajorų sudėties tyrimo problema yra šaltiniai. Oficialios statistikos duomenis istorikai vertina kritiškai, bet jais operuoja ir net bando juos koreguoti, naudodami gyventojų natūralaus prieaugio koeficientus [30] ar taikydami kitus skaičiavimo metodus [34, 44].

XIX a. antrojoje pusėje Vakarų gubernijose tikrasis luomą reprezentuojantis veikėjas buvo kilminiai bajorai dvarininkai, t. y. tie, kurių galias palaikė privatinės nuosavybės kokybė. Šios grupės sudėtis buvo nevienalytė tiek turtiniu, tiek tautiniu / konfesiniu požiūriu. Dėl įvairių priežasčių centrinę ir vietos valdžią kilminiai bajorai dvarininkai domino labiau nei kitos bajorų luomo grupės. Tai rodo XIX a. antrojoje pusėje biurokratų žodyne ir statistikos literatūroje bajorams identifikuoti dažniausiai vartoti terminai: dvarininkai, stambūs, vidutiniai, smulkūs bajorai ir dvarų neturintys bajorai (*поместное, крупное дворянство, среднепоместное, мелкопоместное, беспоместное дворянство*).

Valdžios dėmesys Vakarų gubernijų bajorams dvarininkams, patenkantiems į žemvaldžių kategoriją, buvo susijęs su žemėvaldos ir tarnybos apribojimo politika, Rusijos dvarininkams – su pastangomis gaivinti kilminių bajorų sluoksni. Bežemiai bajorai į jos akiratį patekdavo retai, jais ne itin domėjosi net išdo įstaigos ar kitos institucijos, kūrusios ir įgyvendinusios imperinę politiką. Bajorų luominės įstaigos ar valdžios institucijos nedisponavo sistemingais ir nuolat papildomais duomenimis apie kilminius bajorus, informaciją rinko tik jos prirėikus. Todėl bandymai nustatyti kilminių bajorų skaičių, jų grupes, tautinę ar konfesinę sudėtį atsiremia į šaltinių problemą. Skiriasi jų pobūdis, turinys ir chronologija, o tai reiškia, kad beveik neįmanoma sekti grupės kaitą ar jos kokybinius pokyčius. Vis dėlto padėtis nėra beviltiška. Išlikę nors ir skirtingo pobūdžio bei paskirties duomenys, nesiekiant preciziško tikslumo, leidžia susidaryti bendrą vaizdą apie Vakarų gubernijų kilminių bajorų skaičių ir sudėtį.

Šiame straipsnyje bandoma nustatyti, kaip atrodo Kauno ir Vilniaus gubernijų kilminių bajorų sluoksnis XIX a. 7 deš. – XX a. pradžioje. Pagrindinis dėmesys skiriamas šios grupės charakteristikoms – žemėvaldos kokybei ir tautinei / konfesinei sudėčiai, pagal kurias ją vertino imperijos politikai. Bajorų sudėtis nagrinėjama atskirai aptariant informaciją, kurią įvairiems tikslams rinko skirtingos institucijos: centrinė valdžia, vietinė administracija ir išdas, bajorų luominės institucijos, statistikos komitetai. Taip siekiama parodyti, kaip sudarė informacijos apie bajorų luomą netolygumai ir skirtumai.

BAJORŲ ŽEMVALDŽIŲ SUDĖTIS PAGAL BIUROKRATINĘ SKALĘ

Pirmaisiais metais po sukilimo vietinė administracija kontroliavo rusų žemėvaldos plėtrą, todėl periodiškai rinko žinias apie Vakarų gubernijų žemvaldžius. Politiniai tikslai vertė stebėti žemvaldžių sluoksnio tautinės sudėties ir privačios nuosavybės santykio kismą. Šiuo atveju valdžią domino tik dvi dimensijos: „ne lenkų“ ir „lenkų kilmės“ dvarų savininkų skaičius bei atitinkamas žemės nuosavybės pasiskirstymas. Valdžiai pirmiausia rūpėjo bajorų dvarų savininkai, todėl žemvaldžių kategoriją sudarė bajorai ar bajorų dvarus įsigiję rusų valdininkai, rečiau – pirkliai, miestiečiai, valstiečiai ar užsieniečiai. Gubernijų administracijos statistikos ataskaitose apie „rusų žemėvaldos eigą“ žemvaldžių socialinė kilmė nežymėta, todėl jomis remiantis neįmanoma išskirti bajorų grupės, tačiau šių suvestinių duomenys atspindi tam tikrus pokyčius.

Pirmos lentelės duomenys rodo nesunkiai paaiškinamą žemėvaldos kaitą. XIX a. antroje pusėje abiejose gubernijose ne lenkų kilmės savininkams priklausančios žemės plotas tolydžio didėjo, „lenkų kilmės“ – mažėjo. Dėl žinomų priežasčių – Kauno ir Vilniaus gubernijose rusų žemėvaldos plėtros tendencijos neatitiko valdžios lūkesčių – kaita nebuvo sparti, bet žemėvaldos „tautinis“ santykis kito kryptingai. Šioks toks ne lenkų žemėvaldos sumažėjimas 1897–1905 m. Kauno gubernijoje gali būti paaiškintas ištyrus dvarų žemės apyvartą, tačiau galima prielaida, kad šiuo laikotarpiu suintensyvėjo šios kategorijos savininkų žemės pardavimas [29]. Sunkiau atsakyti, kodėl nuo 1897 m. iki 1905 m. pastebimai išaugo visų „tautinių“ kategorijų dvarų savininkų ir dvarų skaičius, nors bendras dvarų žemės plotas mažai tepasikeitė. Be gilesnių tyrimų galima prielaida: dvarininkai dažnai pardavinėjo, pirmiausia valstiečiams, nedidelius dvarų sklypus. Atskaitą rengę valdininkai galėjo juos įrašyti dvarų savininkais, o jų įsigytus sklypus priskirti dvarų kategorijai. Galimas ir statistikos klastojimas, nes toliau matysime, kad tų pačių metų duomenys apie dvarų ir jų savininkų skaičių kituose šaltiniuose labai skyrėsi nuo duomenų, pateiktų ataskaitose apie „rusų žemėvaldos eigą“.

1 lentelė. Kauno ir Vilniaus gubernijų dvarų savininkai ir žemė 1863–1905 m.

Gubernija	Tautybė	Rodiklis	Iki 1863 m. gegužės 1 d.	1876 m. sausio 1 d.	1897 m. sausio 1 d.	1905 m. sausio 1 d.
Kauno	Ne lenkų kilmės	Savininkai	306	527	841*	1 058
		Dvarai	311	584	945	1 145
		Žemė (deš.)	270 084	358 658	459 500	443 063
	Lenkų kilmės	Savininkai	6 370	6 123	6 912	9 460
		Dvarai	6 424	6 168	6 639	9 553
		Žemė (deš.)	1 467 495	1 331 131	1 179 883	1 140 688
Vilniaus	Ne lenkų kilmės	Savininkai	144	544	846*	2 125
		Dvarai	165	576	840	2 164
		Žemė (deš.)	181 454	409 932	495 940	497 662
	Lenkų kilmės	Savininkai	3 675	3 385	3 173	5 598
		Dvarai	3 897	3 637	3 438	5 076
		Žemė (deš.)	2 267 513	1 331 384	1 127 061	1 146 802

Šaltinis: [5; 6; 7; 8; 9] (2). * Šį skaičių sudaro stačiatikiai, liuteronai, užsieniečiai ir lenkai, kuriems po 1865 m. gruodžio 10 d. buvo leista pirkti dvarus išimties tvarka.

Už „rusų žemėvaldos eigą“ atsakingų biurokratų nedomino bajorų luomo kokybinė sudėtis. Diferencijuotas požiūris į bajorus žemvaldžius susidarė tada, kai pirmą kartą po sukilimo kilo mintis grąžinti rinkimų teisę Vakarų gubernijų bajorams. Vilniaus generalgubernatorius Aleksandras Potapovas 1871–1873 m. ataskaitoje apie padėtį jam pavaldžiam krašte aptarė vietinių bajorų nuotaikas ir padarė išvadą, kad jos yra pozityvios ir santūrios. Jie nėra linkę susitaikyti su pasyvaus stebėtojo vaidmeniu, kurį norom nenorom prisiėmė po sukilimo, tačiau „šiuo metu nuolat demonstruoja ištikimybę vyriausybei <...> yra pasirengę visai palaikyti ramybę ir tvarką ir eliminuoti kenksmingus elementus“. Generalgubernatorius teigė, kad bajorams žemvaldžiams rūpi ne politika, bet dvarų, nukentėjusių nuo valstiečių reformos, materialinė būklė [16]. Siūlymą Vakarų gubernijų bajorams grąžinti rinkimų teisę imperatorius sutiko palankiai ir pavedė Ministrų komitetui apie tai „pagalvoti“. 1874 m. rudenį Vidaus reikalų ministerija paprašė išsamios informacijos apie Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų įvairių tautybių kilminių bajorų nekilnojamoji turtą, „lenkų kilmės“ bajorų tarnybinę patirtį ir politinį patikimumą [2]. Vilniaus gubernijos medžiaga buvo pateikta kaip visos gubernijos suvestinė, Kauno gubernijos – pagal apskritis. Bajorai buvo suskirstyti pagal tautybę (rusai, lenkai, kiti) ir turimos žemės kiekį. Žemiausią grupę sudarė mažesnių kaip 50 deš. žemės plotų savininkai, aukščiausią – valdantys daugiau kaip 250–300 dešimtinių.

Antros lentelės duomenys rodo, kad Lietuvos bajorų žemvaldžių struktūroje vyravo nedidelių žemės plotų ir smulkių dvarų savininkai, rusų bajorai orientavosi į stambesnius dvarus, bet nebuvo aišku, kaip atrodo turtingiausias sluoksnius. Šiuo konkrečiu atveju

- (2) Valdininkų parengtoje medžiagoje skiriasi duomenys apie dvarų savininkų skaičių ir žemėvaldą iki 1863 m. gegužės 1 d. Pirmoje lentelėje pateikiami 1897 m. parengti duomenys. 1875 m. duomenimis (LVIA, f. 378, BS, 1875, b. 398 ir 399), Kauno gubernijoje buvo 489 ne lenkų kilmės žemvaldžiai, jiems priklausė 532 dvarai ir 350 334 deš., 6 165 lenkų kilmės žemvaldžiai, jiems priklausė 6 209 dvarai ir 1 338 479 deš. Vilniaus gubernijos 1875 ir 1897 m. duomenys apie ne lenkų kilmės žemvaldžius 1863 m. sutampa, tačiau surašyti 3 675 „lenkų kilmės“ žemvaldžiai, kuriems priklausė 3 917 dvarai ir 2 233 642 deš. Duomenys nesutapo galbūt todėl, kad vėliau medžiagą rengę valdininkai nesinaudojo pirmtakų parengta medžiaga ir rėmėsi skirtingais šaltiniais.

valdžia neturėjo tikslo išsiaiškinti kilminių bajorų ekonominę pajėgumą, bet ieškojo optimalaus rinkimų cenzo kriterijaus ir aiškinosi bajorų galias. Todėl dar kartą buvo surinkta informacija, kiek kilminių bajorų valdė 150–3 000 deš. ir daugiau kaip 3 000 deš. žemės. Apskaičiuotas santykis leido nustatyti turtingiausių bajorų žemvaldžių sluoksnį: Kauno gubernijoje jį sudarė 5 rusai, 52 lenkai ir 7 kitų tautybių žemės savininkai, Vilniaus gubernijoje atitinkamai – 10, 167 ir 11 žemės savininkų. Tačiau grupė bajorų, valdžiusių nuo 150 iki 3 000 deš. žemės, buvo per plataus diapazono, kad paaiškėtų tikrasis jos potencialas. Kauno gubernijoje ją sudarė 91 rusas, 1224 lenkai ir 199 kitų tautybių asmenys, Vilniaus gubernijoje – 127 rusai, 1 429 lenkai, 27 kitų tautybių asmenys [12; 13]. Jeigu valdžia būtų nutarusi suteikti rinkimų teisę ne mažiau kaip 150 deš. savininkams, ja būtų galėję pasinaudoti Kauno gubernijoje 33 %, Vilniaus gubernijoje 40 % bajorų žemvaldžių nepriklausomai nuo jų tautybės.

2 lentelė. Kauno ir Vilniaus kilminių bajorų žemvaldžių sudėtis 1874 m.

Gubernija	Tautybė	Kilminių bajorų skaičius	Žemė (deš.)				
			iki 50	51–150	151–200	201–250	251–300 ir daugiau
Kauno	Rusų	104	7	10	8	10	69
	Lenkų	4 542	2 077	1 250	219	148	848
	Kiti	128	2	8	5	6	107
	Iš viso	4 774	2 086	1 268	232	164	1 024
Vilniaus	Rusų	209	25	47	17	15	105
	Lenkų	4 068	1 559	913	417	347	832
	Kiti	150	82	330	7	9	22
	Iš viso	4 427	1 666	1 290	441	371	959

Šaltinis: [10; 11].

Atsakymą į klausimą, kodėl valdžia buvo linkusi įvesti žemutinį 150 deš. rinkimų cenzą, galima rasti vėlesniuose dokumentuose. Kai XX a. pradžioje sugrįžta prie Vakarų gubernijų bajorų rinkimų teisės svarstymo, Kauno gubernijos bajorų vadovas Aleksandras Mileris parengė raštą, kuriame pagrindė racionalias rinkimų cenzo ribas. Jis rašė: „Kauno gubernijos bajorai, valdantys mažiau kaip 150 deš., yra kilę iš smulkiųjų lenkų dvarininkų ir beveik visi sudaro neišsivysčiusių ir neturtingų bajorų grupę, kuri bajorų susirinkimuose sudarytų politiškai nestabilią ir nekultūringą daugumą. Jie darytų neigiamą įtaką bajorų veiklai, menkintų luomo reikšmę <...> Pradedant nuo 150 ir 200 deš. pastebimas aukštesnis bajorų išsivystymo ir išsilavinimo lygis, net šioje tokia materialinė gerovė, todėl šios kategorijos bajorai <...> galėtų sėkmingai ir nenukentėdami materialiai dalyvauti rinkimuose“ [14]. Taigi klausimas apie bajorų žemvaldžių materialinę, kartu socialinę ir kultūrinę galią turėjo praktinę reikšmę.

XX a. pradžioje imperijos valdžia svarstė galimybę panaikinti ar sušvelninti Vakarų gubernijų bajorų ir kitų gyventojų grupių žemėvaldą ribojusius įstatymus [29, 239–242]. Vidaus reikalų ministerija parengė išsamią pažymą apie žemėvaldos padėtį šiose gubernijose. Įstatymų rengėjus domino tautinis / tikiybinis ir turtinis žemėvaldos aspektai. Situaciją vertino remdamiesi 1897 m. sausio 1 d. duomenimis, laikydami juos išsamesniais ir labiau patikimais. Bendrą vaizdą atspindėjo žemvaldžių suskirstymas pagal valdomos žemės kiekį ir tikiybą. Šį kartą buvo išplėstas tikiybinis diapazonas. Iš „kitų tikiybų“

buvo išskirti žydai ir protestantai. Turtinės diferenciacijos rodikliai taip pat buvo išsamesni. Žemvaldžių kategorijai buvo priskirtos pagrindinės socialinės grupės: ne tik bajorai ir valdininkai, bet taip pat valstiečiai, pirkliai ir miestiečiai, o jų žemės valdos paprastai būdavo smulkios.

3 lentelė. Kauno ir Vilniaus gubernijų žemvaldžių sudėtis pagal tikybę ir valdomos žemės kiekį 1897 m. sausio 1 d.

Tikyba	Žemė (deš.)									Iš viso
	Iki 25	25–60	61–200	201–500	501–1 000	1 001–2 000	2 001–5 000	5 001–10 000	Daugiau kaip 10 000	
Kauno gubernija										
Stačiatikiai ir sentikiai	230	179	181	95	57	14	16	3	4	779
Katalikai	6 777	3 406	2 010	724	226	108	58	11	7	13 327
Protestantai	234	85	119	100	61	20	10	3	–	632
Žydai	45	19	13	3	–	–	–	–	–	80
Kiti	2	–	1	1	–	–	–	–	–	4
Iš viso	7 288	3 689	2 324	923	344	142	84	17	11	14 822
Vilniaus gubernija										
Stačiatikiai ir sentikiai	766	494	287	256	74	32	16	2	2	1 929
Katalikai	4 152	2 048	1 539	823	220	113	65	20	3	8 983
Protestantai	4	3	14	15	10	7	4	2	2	61
Žydai	64	20	7	–	–	–	–	–	–	91
Kiti	80	59	44	19	3	1	–	–	–	206
Iš viso	5 066	2 624	1 891	1 113	307	153	85	24	7	11 270

Šaltinis: [23].

Smulkių ūkių vyravimą žemėvaldos struktūroje lėmė ne tik žemesnių kaimo gyventojų grupių nekilnojamosios nuosavybės pobūdis, žemvaldžių socialinį vaizdą keitė ir smulkieji bajorai – XIX a. agrarinės visuomenės socialinė aksioma.

Renigiant naujus įstatymus atskirai buvo surinkti duomenys apie bajorų žemėvaldą. Juos apdorojo Vidaus reikalų ministerijos kanceliarijos valdininkai.

4 lentelė. Bajorų skaičius ir žemėvalda Kauno ir Vilniaus gubernijose XX a. pradžioje

Gubernija	Tautybė	Iki 150 deš.		151–500 deš.		Daugiau kaip 500 deš.		Iš viso	
		bajorų	žemė	bajorų	žemė	bajorų	žemė	bajorų	žemė
Kauno	Rusai	52	3 646	85	24 004	86	218 483	223	246 133
	Lenkai	3 240	172 426	747	215 555	354	594 365	4 341	982 346
	Kiti	28	1 661	45	13 645	71	97 811	144	113 117
	Iš viso	3 320	177 733	877	253 204	511	910 659	4 708	1 341 596
Vilniaus	Rusai	140	10 179	134	39 373	123	222 368	397	271 920
	Lenkai	2 950	141 988	727	188 788	394	719 235	4 071	1 050 011
	Kiti	210	5 643	29	8 324	12	31 804	251	45 771
	Iš viso	3 300	157 810	890	236 485	529	973 407	4 719	1 367 702

Šaltinis: [15].

Ketvirtos lentelės duomenys leidžia įvertinti XX a. pradžios situaciją, kai išryškėjo ilgalaikės politikos, taikytos Vakarų gubernijų bajorams, rezultatai. Bajorų žemvaldžių sluoksnį sudarė nesusisiekiančios tautinės grupės. Kauno gubernijoje rusų žemvaldžiai sudarė 4,73 % visų bajorų žemvaldžių, jiems priklausė 18,35 % dvarų žemės. „Lenkų kilmės“ bajorų buvo 92,22 % (73,22 % žemės), kitų – 3,05 % (8,44 % žemės). Vilniaus gubernijoje rusų bajorų santykis buvo didesnis – 8,41 % (19,89 % žemės), lenkai sudarė 86,89 % (76,77 % žemės), kiti – 5,31 % (3,35 % žemės). Imperijos politikų šie skaičiai nebuvo, nes rusų bajorai tiek Kauno, tiek Vilniaus gubernijose nesudarė tos kritinės masės, kuri galėtų išstumti vietinius bajorus. Vietinių bajorų žemvaldžių sluoksnis taip pat nebuvo stiprus, kad galėtų konsoliduotis ir užimti stabilią poziciją socialinėje erdvėje. Smulkieji bajorai žemvaldžiai, turėję iki 150 deš. žemės, abiejose gubernijose sudarė apie 70 % visų bajorų žemvaldžių, t. y. daugiau kaip du trečdalius. Tai reišė, kad kilminių bajorų elito (vidutiniai ir stambūs bajorai) padėtis socialinėje erdvėje buvo tokia pati, kaip visoje Rusijos imperijoje. Tai buvo plonas socialinis sluoksnis, palaikantis savo galią ne tik materialinės pozicijos dėka.

KILMINIŲ BAJORŲ SUDĖTIS PAGAL LUOMINIŲ INSTITUCIJŲ APSKAITĄ

Pagrindinė institucija, turėjusi kaupti ir saugoti informaciją apie bajorų luomą, buvo gubernijos bajorų deputatų susirinkimas, gubernijos ir apskričių bajorų vadovai, teikę informaciją gubernijos bajorų vadovui. Jų kanceliarijos duomenis gaudavo iš apskričių policijos valdybų, kartais – taikos tarpininkų. Informacijos rinkimo būdas buvo nepatikimas. Luomo institucijos neturėjo priemonių jai patikrinti, todėl teko pasikliauti policijos valdininkų ir taikos tarpininkų atsakomybe ir sąžiningumu. Gubernijos bajorų deputatų susirinkimai nebuvo sukaupę bazinių duomenų apie bajorus ir jų nuosavybę. Ne ką galėjo praversti senoji bajorų deputatų susirinkimų archyvinė medžiaga. Pilnų bajorų sąrašų iš ankstesnių laikų jie neturėjo, sekti ir kontroliuoti pokyčius praktiškai negalėjo, nes informacijos teikimas priklausė nuo pačių bajorų, o ją suteikti šie nebuvo linkę. Bajorų trėmimai, migracija ir emigracija po sukilimo praretino luomo gretas, todėl apskričių bajorų vadovai prabilo apie būtinybę sudaryti kilminių bajorų, pirmiausia dvarų savininkų, sąrašus. 1866 m. iniciatyvą parodė Vilniaus gubernijos Švenčionių apskrities bajorų vadovas, prašęs Vilniaus gubernijos bajorų vadovo Aleksandro Domeikos tarpininkavimo gauti gubernijos valdžios leidimą surašyti bajorus. Atsakymą gavo 1868 m., kai guberniją valdė A. Potapovas, patikinęs bajorų vadovus, kad specialaus leidimo imtis bajorų apskaitos jiems nereikia [20], tačiau bajorų sąrašai tada nebuvo sudaryti.

Vilniaus gubernijos kilminių bajorų šeimų sąrašus apskričių bajorų vadovai pradėjo sudarinėti tik XIX a. 9-ajame dešimtmetyje. Duomenų pateikimo terminai nebuvo nustatyti, sąrašų sudarymas užtruko kelerius metus, o ir visi duomenys nebuvo surinkti (3). Šeimos sąrašus turėjo pateikti tik kilminiai bajorai, kurių bajorystę patvirtino Valdančiojo Senato Heroldijos departamentas. Į sąrašą buvo įtraukiami visi kartu gyvenantys vyrai ir moterys nepriklausomai nuo giminystės laipsnio, nurodomas jų amžius. Dar reikėjo nurodyti nekilnojamojo nuosavybę – dvarą ir jo dydį, namą mieste ar kitą nuosavybę, jeigu jos neturėjo – gyvenamąją vietą. Bajorų šeimų sąrašų analizė rodo, kad jie nesuteikia visos informacijos apie bajorų žemvaldžių skaičių ir sudėtį. Dažniausiai žinias apie šeimą pateikdavo smulkūs ar bežemiai

(3) LVIA Vilniaus gubernijos bajorų deputatų susirinkimo fonde (f. 391) yra saugomos Švenčionių apskrities 1888–1894 m. (b. 2687), Dysnos apskrities 1890 m. (b. 2724), Ašmenos apskrities 1891–1892 m. (b. 2754), Lydos apskrities 1891 m. (b. 2755–2759) ir Vileikos apskrities 1891 m. bajorų šeimų sąrašų kopijos (b. 2760).

bajorai, vidutiniai ir stambūs bajorai tai darė itin retai [4]. Patikima kilminių bajorų duomenų bazė nebuvo sukurta, o tai neretai buvo priežastis netikslios informacijos, kurią bajorų deputatų susirinkimai teikė įvairioms institucijoms. Tarkime, 1892 m. Centrinis statistikos komitetas kreipėsi į Vilniaus gubernijos bajorų vadovą, prašydamas duomenų apie bajorų skaičių ir jiems priklausančios žemės kiekį iki 1861 m., kai buvo panaikinta baudžiava, ir 1892 m., kai rengtasi suvesti žemės atidalijimo valstiečiams rezultatus [21, 5]. Vilniaus bajorų vadovo kanceliarijos archyve buvo rasti trisdešimties metų senumo duomenys tik apie 613 bajorų, turėjusių balso teisę paskutiniame gubernijos bajorų susirinkime. Susirašinėjimas su apskričių bajorų vadovais rodo, kad jie neturėjo ankstesnio laikotarpio duomenų, o XIX a. pabaigoje bajorų statistikos rinkimas jiems buvo sunkiai įveikiama užduotis. Vilniaus apskrities bajorų vadovas lakoniškai pranešė, kad joje gyvena 740 bajorų. Panašus bajorų skaičius buvo nurodytas Švenčionių apskrityje – 746, iš jų 499 turėjo nekilnojamąją nuosavybę, 247 jos neturėjo. Kiek vėliau buvo patikslinta, kad čia gyvena 2996 bajorai vyrai. Vileikos apskrities bajorų vadovas pranešė, kad pagal pateiktus šeimų sąrašus jo apskrityje yra 767 bajorai (426 vyrai ir 341 moteris). Jo kolega Lydos apskrityje minėjo 970 pateiktų bajorų šeimų sąrašų, nors gerai buvo žinoma, jog dauguma bajorų, ypač stambesni dvarininkai, šeimos sąrašų bajorų vadovams nepateikė. Maža to, Lydos apskrities bajorų vadovo kanceliarijos archyvas sudegė 1891 m. rudenį ir jam teko raginti policijos valdybą, kad iš bajorų pareikalautų naujų sąrašų. Trakų apskrities bajorų vadovas teigė, kad čia gyveno 900 bajorų šeimų, arba 3 500 vyrų. Šeimų sąrašų jis apskritai neturėjo, bet kaip šie duomenys buvo surinkti – neminėjo. Dysnos apskrityje buvo surašyti 1 564 bajorai vyrai ir 1 023 moterys, net sudarytas jų abėcėlinis sąrašas. Centrinis statistikos komitetas paprašė papildomų duomenų ir gavo atsakymą, kad Vilniaus gubernijoje gyvena 5 623 bajorų šeimų galvos, iš jų Vilniaus apskrityje – 740, Švenčionių – 746, Dysnos – 510, Vileikos – 565, Ašmenos – 1 165, Lydos – 997, Trakų – 900 [21, 9–19, 22]. Vileikos apskrities duomenys nė iš tolo nepriminė anksčiau pateiktųjų, nes jie atspindėjo 1868 m. fiksuotą padėtį. Taigi bajorų apskaita luomo institucijose buvo nesutvarkyta ir sunkiai pritaikoma praktiniams poreikiams.

Vietiniams administratoriams, vykdydžiusiems užduotį Vakarų gubernijose stiprinti rusišką elementą, itin rūpėjo ekonomiškai, socialiai ir kultūriškai konkurencingas aukščiausias bajorų sluoksnius. Todėl 1900 m. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos valdytojas Vlasijus Sudeikinas, garsus politinės ekonomijos ir statistikos specialistas, surengė savotišką žemvaldžių elito tyrimą, siekdamas išsiaiškinti jo potencialą Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose. Apskričių bajorų vadovai gavo jo nurodymą pateikti vardinius sąrašus rusų, lenkų ir vokiečių tautybės žemvaldžių, kuriems priklausė daugiau kaip 500 deš. žemės [3]. To laikotarpio statistikos literatūroje daugiau kaip 500 deš. savininkai laikyti stambiais žemvaldžiais (4).

Duomenis pateikė visi apskričių bajorų vadovai, išskyrus Vilniaus gubernijos Trakų apskrities bajorų vadovą Aleksejų Peikerį. Kadangi nebuvo išsamesnių nurodymų, kokių konkrečių duomenų pageidaujama, skyrėsi medžiagos informatyvumas. Visų apskričių (išskyrus Kauno) duomenys buvo sugrupuoti pagal tautybes ir dvarų žemės kiekį, taip pat nurodytos savininkų pavardės ir dvarų pavadinimai. Kauno apskrities bajorų vadovas A. Mileris duomenų apie žemės kiekį apskritai nepateikė, tačiau nurodė dvarų savininkų tautybę. Novoaleksandrovsko (Zarasų) apskrities bajorų vadovo Piotro Veriovkino

(4) XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje statistikos literatūroje nusistovėjo šios bajorų žemvaldžių grupės: 1–100 deš. savininkai buvo laikomi smulkiais, 100–500 deš. savininkai – vidutiniais, o daugiau kaip 500 deš. savininkai – stambiais žemvaldžiais [4, 95].

atsiųstame sąrašė trūko 17 stačiatikių tikybos žemvaldžių. Apie juos pranešė taikos tarpininkai, nenurodę valdomos žemės kiekio. P. Veriovkino įrašytos pastabos rodo, kad į savo sąrašą jų galėjo neįtraukti, nes turėjo apie juos per mažai informacijos. Be to, dalis jų buvo fiktyvūs dvarų savininkai [24].

Į sąrašus buvo įtraukti stambūs žemvaldžiai nepriklausomai nuo luomo. Dalis bajorų vadovų (Kauno gubernijos Raseinių, Šiaulių, Telšių, Ukmergės apskričių, Vilniaus gubernijos Ašmenos, Dysnos, Vilniaus, Švenčionių apskričių) nurodė dvarų savininkų luomą, titulą, rangą ar laipsnį, kiti surašė tik pavardes, todėl ne visais atvejais galima atskirti ne bajorus. Tiesa, per abi gubernijas pažymėtųjų buvo nedaug: 6 pirkliai, 7 miestiečiai, 3 valsčiai, 1 gydytojas ir 1 stačiatikių dvasininkas [19, 34, 36v, 38v, 55, 122, 128, 129v, 139, 139v, 140v, 147, 148, 148v, 189]. Informaciją šiek tiek iškraipo tai, jog buvo, kad ir nedaug, dvarų savininkų, turėjusių valdų abiejose gubernijose ar keliose apskrityse, pvz., Komarai, Oginskiai, Pšezdzeckiai ar Tiškevičiai, todėl stambių žemvaldžių skaičius iš tikrųjų yra mažesnis, nei parodyta 5 lentelėje. Be to, joje pateikiami duomenys tik apie kilminius bajorus, be kitų luomų savininkų.

5 lentelė. Kauno (be Kauno apskrities) ir Vilniaus (be Trakų apskrities) bajorai, daugiau kaip 500 deš. dvarų savininkai

Gubernija	Tautybė / konfesija	Žemė (deš.)							
		500–1 000	1 001–2 000	2 001–3 000	3 001–4 000	4 001–5 000	5 001–10 000	per 10 000	Iš viso
Kauno	Rusai / stačiatikiai	28	8	2	3		2	3	46
	Lenkai / katalikai	125	60	16	10	4	9	4	228
	Vokiečiai / liuteronai	38	20	2	1	1	4	–	66
	Karaimas		1						1
Iš viso		191	89	20	14	5	15	7	341
Vilniaus	Rusai / stačiatikiai	50	27	13	2	2	6	1	101
	Lenkai / katalikai	162	101	21	21	11	18	9	343
	Vokiečiai / liuteronai	1	7	2	1	1	1	2	15
	Totoriai / musulmonai	4	–	2	–	–	–	–	6
Iš viso		217	135	38	24	14	25	12	465

Šaltinis: [19, l. 11–15, 21–24, 26–29, 33–38v, 40–43v, 45–57, 122–137, 139–182, 185–198, 203–207v]. Apskaičiuota autorės.

Taigi, Kauno ir Vilniaus gubernijų bajorų elitas – stambieji žemvaldžiai – tai itin plonas nemažo bajorų luomo sluoksniu. Tautiniu požiūriu elito daugumą aptariamame regione sudarė „lenkų kilmės“ bajorai, daugiausia buvusios LDK bajorų giminių palikuonys. Kauno gubernijoje išryškėjo stambių dvarininkų vokiečių / liuteronų žemėvaldos koncentracija, ypač Panevėžio (čia stambiausi žemvaldžiai buvo baronai fon Roppai) ir Šiaulių apskrityse (grafai Pliateriai Zybergai). Nekrikščionims atstovavo tik vienas karaimas – atsargos štabo kapitonas Juozapas Silvestro s. Lopata. Jam Ukmergės apskrityje priklausė Upninkai (1 347 deš.), pats jis dvare negyveno, bet jį nuomojo [19, 24v]. Vilniaus gubernijoje gyveno nedaug stambių dvarininkų liuteronų, bet čia buvo stambių žemvaldžių totorių [19, 132, 133, 167v–168, 172v–173, 183, 185v–86]. Stačiatikių grupė buvo mišri, ją sudarė į stačiatikybę atsivertę vietiniai bajorai, taip pat rusų ar neiškios tautinės kilmės kolonistai. Iš vietinių stačiatikių paminėtini Felicijonas Karpis, Panevėžio apskrityje valdęs kelis dvarus, iš viso per 13 tūkst. deš. žemės [19, 26], taip pat Konstantino Komaro palikuonys, tarp jų

Mykolas Komaras, turėjęs dvarų Kauno gubernijos Novoaleksandrovsko (Zarasų), Raseinių ir Ukmergės apskrityse (iš viso per 12 tūkst. deš.). Apie jį P. Veriovinas pažymėjo, kad jo namų kalba yra lenkų ir jis „nusiteikęs lenkiškai“ [19, 21, 47, 202]. Itin stambiais rusų dvarininkams Kauno gubernijoje atstovavo Grigorijus Naryškinas, kuriam Šiaulių apskrityje priklausė Gruzdžiai ir Naujoji Žagarė (per 36 tūkst. deš.), Raseinių apskrityje kunigaikščiams Vasilčikovams priklausė Jurbarko ir Tauragės majoratai [19, 33, 46]. Tarp stambių dvarininkų buvo ir moterų: Kauno gubernijoje – 81, Vilniaus – 112, neskaičiuojant bendrasavininkių. Dauguma jų buvo visateisės dvarų savininkės ir ne našlės.

Apskričių bajorų vadovai kilminius bajorus žemvaldžius skaičiavo dar kartą 1902 m., kai Vidaus reikalų ministerijos Bajorų reikalų kanceliarija rinko informaciją apie imperijos kilminius bajorus. Ji pageidavo vardinių bajorų sąrašų pagal apskritis, prašė dvarų pavadinimų ir apytiksliai nurodyti nekilnojamąją nuosavybę (žemę ir kitą turtą kaime ir mieste) [1]. Bajorų reikalų kanceliarija turėjo tikslą parengti priemones, kurios atgaivintų ir sustiprintų imperijos bajorų luomą, jos nedomino bajorų tautybė, bet rūpėjo bajorystės tikrumas. Todėl apskričių bajorų vadovai surinktą informaciją siuntė policijos valdyboms, turėjusioms patikrinti dvarų savininkų bajorišką kilmę. Pagal jų surinktus duomenis galima skirti kilminių bajorų grupes, nes į sąrašus buvo įtraukti bajorai žemvaldžiai, įskaitant tuos, kuriems priklausė kad ir nedidelis žemės sklypas. Tačiau grupavimas pagal šiuos vardinius sąrašus nė kiek nekeičia bendro kilminių bajorų sluoksnio vaizdo. Kaip ir valdymo bei administravimo įstaigų pateiktoje medžiagoje, smulkieji bajorai sudarė daugiau kaip du trečdalius kilminių bajorų. Pagal pateiktus sąrašus Vilniaus gubernijoje (duomenų apie situaciją Kauno gubernijoje LVIA nėra), iš viso buvo 4 878 kilminiai bajorai. Mažiausiai jų gyveno Dysnos (455) ir Švenčionių (534), daugiausia – Lydos (1064) apskrityje. Vilniaus apskrities kilminiai bajorai, iš viso 859 asmenys, fiksuoti ne tik apskrityje, bet ir Vilniuje bei jo priemiesčiuose, todėl į jų skaičių buvo įtraukti nedidelių individualių žemės sklypų savininkai. Sąrašai rodo, kad apskrityje gyveno kur kas mažiau kilminių bajorų (232 žemės savininkai), nei jų telkėsi pačiame mieste ir aplink miestą (627 savininkai) [22]. Vis dėlto kilminių bajorų žemvaldžių apskaita 1902 m. vyko laikantis vienodos surašymo programos. Palyginus šiuos bajorų sąrašus su sąrašais turtingiausių bajorų, galima pastebėti, kad 1902 m. sąrašė trūksta dalies rusų žemvaldžių, bet tai gali reikšti, jog dalis dvarų savininkų valdininkų, nurodytų turtuolių sąrašė, nebuvo kilminiai bajorai. Be abejo, kaip ir visais kitais atvejais, sunku spręsti, ar 1902 m. sąrašas yra išsamus.

BAJORAI ŽEMVALDŽIAI IŽDO RŪMŲ APSKAITOJE IR STATISTIKOS KOMITETŲ LEIDINIUOSE

Informacija apie bajorus žemvaldžius disponavo gubernijų išdo rūmai, atsakingi už visus gyventojų mokesčius. Jos reikėjo, kad galėtų surinkti po sukilimo dvarų savininkams uždėtą kontribuciją. Tačiau kontribuciją mokėjo ne visi bajorai žemvaldžiai, todėl vien procentinio mokesčio paskirstymo dokumentai netinka tyrinėjant bajorų žemvaldžių sudėtį. Vilniaus gubernijos išdo rūmų fonde saugomos šios gubernijos apskričių bajorams uždėtų mokesčių 1878–1880 m. knygos leidžia ne tik tyrinėti bajorų sudėtį, bet ir patikslinti bajorų žemvaldžių grupes. Išdo rūmai vedė dvarininkų ir neturinčių dvarų bajorų žemvaldžių apskaitą. Šie žmonės mokėjo 1875 m. įvestą valstybinį žemės mokestį, gubernijos žemės (zemskinį), privačius mokesčius bajorų luomo reikmėms, stačiatikių dvasininkų išlaikymo mokestį ir kontribuciją. Mokesčių knygą sudarė dvi dalys: pirmoji dalis buvo skirta bajorams dvarininkams, antroji – bajorams be dvaro, paprastai turėjusiems nuosavą žemę bajorkaimiuose, kaimuose ar viensėdijose, t. y. tose ūkio struktūrose, kurios nesudarė dvaro. Trečioji knygos

dalis buvo skirta „raznočincams“. Mokesčių knygos buvo sudarytos pagal visas Vilniaus gubernijos apskritis. Tarkime, Trakų apskrities bajorų mokesčių knygos pirmoje dalyje buvo įrašyti 242 savininkai, tiek stambūs, tiek vidutiniai ir smulkūs žemvaldžiai, II dalyje – 448 smulkūs savininkai. Negalima teigti, kad šiuos sąrašus sudariusieji griežtai laikėsi žemės savininkų bajorų atskirties kriterijų. Į mokesčių knygos pirmąją dalį pateko žemvaldžiai, dalijęsi žeme bajorkaimiuose, ir net Raižių mečetės žemė. Į antrąją dalį buvo įrašyti keli smulkūs dvarai [17, 18]. Taigi mokesčių knygų, kaip ir kitų bajorų sąrašų, informacija nėra tiksli, tačiau jų duomenys leidžia skirti bajorus dvarininkus nuo ne dvarininkų, taip pat priskirtinų bajorų žemvaldžių kategorijai.

Kauno gubernijos bajorų sudėties tyrimams praverčia XIX a. 9-ajame dešimtmetyje publikuoti žemvaldžių sąrašai, Vilniaus gubernijos žemvaldžių sąrašai nebuvo paskelbti. 1881 m. Kauno gubernijos statistikos komitetas sudarė ir paskelbė gubernijos žemvaldžių abėcėlinį sąrašą. Leidinį sudarė statistikos komiteto sekretorius stačiatikių dvasininkas Jaroslavas Brenas. Informaciją leidiniui pagal nustatytą formą pateikė valsčių komitetai, taikos tarpininkai, apskričių policija, patys žemvaldžiai. Surinktus duomenis papildė Kauno gubernijos išdo rūmų ir kitų institucijų medžiaga. Leidinyje buvo nurodyta savininko pavardė, vardas ir tėvo vardas, jo tikyba ir socialinė padėtis, vietovė, kur buvo dvaras ar žemė, jos plotas, dvaro ūkio šakos, pateikta informacija, kas tvarkėsi ūkyje – savininkas, valdytojas ar nuomininkas, taip pat buvo nurodyta savininko nuolatinė gyvenamoji vieta. Į sąrašą pateko 7 246 žemvaldžiai. Leidėjai teigė, kad sąrašas turi trūkumų, jis nėra pilnas ir jame yra klaidų [25; 26].

Iš 1881 m. Kauno gubernijos žemvaldžių sąrašo matyti, kad XIX a. 9-ajame dešimtmetyje bajorai vis dar vyravo privačių žemvaldžių grupėje – sudarė 67 % visų žemės savininkų (4 785 asmenys). Tačiau tai, kad beveik trečdalis žemvaldžių buvo valstiečiai (23,5 %) ir miestiečiai (9,5 %), rodė kryptingą bajorų traukimąsi iš pagrindinių pozicijų privačioje žemėvaldoje. Ši tendencija išliko pastovi ir XX a. pradžioje bajorų lyginamasis svoris privačių žemvaldžių grupėje mažėjo. Tokią išvadą leidžia daryti Vidaus reikalų ministerijos Centrinio statistikos komiteto oficialiai paskelbti duomenys apie imperijos žemėvaldos statistiką 1905 m. [27]. Statistinio leidinio sudarytojai lygino 1877 m. ir 1905 m. privačios žemėvaldos santykį pagal žemvaldžių socialines kategorijas. 1877–1905 m. privačios žemės savininkų skaičius Kauno gubernijoje išaugo 1,5 karto (nuo 7 893 iki 12 168), Vilniaus gubernijoje – 1,25 karto (nuo 8 481 iki 10 685). Tarp privačių žemvaldžių, kuriuos sudarė bajorai, dvasininkai, garbės piliečiai, pirkliai, miestiečiai, valstiečiai, užsieniečiai ir kiti asmenys, bajorai Kauno gubernijoje 1877 m. sudarė 67 %, 1905 m. – 43 %, Vilniaus gubernijoje atitinkamai – 60 % ir 42 %. Turint galvoje, kad vadinamajame Šiaurės vakarų krašte privati žemės nuosavybė 1905 m. sudarė 91,5 % visos žemės nuosavybės, bajorijos traukimosi mastas tampa itin akivaizdus [27, 12–13, 16–17, 140]. Centrinio statistikos komiteto manymu, duomenų rinkimo programa ir organizavimas, jų patikrinimo būdai leido sudaryti, ko gero, išsamiausią XX a. žemėvaldos statistikos vaizdą [27, 1–8]. Tačiau paskelbtoji statistika neleidžia korektiškai nustatyti, kaip keitėsi bajorų žemvaldžių sudėtis pagal grupes, mat 1905 m. leidinio sudarytojai suskirstė savininkus pagal turimos žemės kiekį remdamiesi tik 1905 m. duomenimis.

Vadovaujantis standartine XIX a. statistikos skale (1–100 deš. – smulkūs savininkai, 100 – 500 deš. – vidutiniai savininkai, daugiau kaip 500 deš. – stambūs žemvaldžiai), galima teigti, kad 1905 m. tarp Kauno ir Vilniaus bajorų žemvaldžių vyravo smulkieji žemės savininkai, abiejose gubernijose jie sudarė apie 63 % bajorų žemvaldžių. Stambųjų savininkų sluoksnis Kauno gubernijoje apėmė 10,7 %, Vilniaus gubernijoje – 11,4 % bajorų

6 lentelė. Bajorų žemvaldžių pasiskirstymas pagal valdomos žemės kiekį Kauno ir Vilniaus gubernijose 1905 m.

Žemė (deš.)	Kauno gubernija		Vilniaus gubernija	
	Savininkų sk.	Žemė (deš.)	Savininkų sk.	Žemė (deš.)
Iki 10	219	1 515	439	3 022
10–20	554	9 206	635	10 291
20–30	667	17 375	470	12 048
30–40	512	18 481	361	13 183
40–50	359	16 241	247	11 352
50–100	991	71 275	672	48 359
Iš viso iki 100	3 302	134 093	2 826	98 255
100–200	653	91 827	562	80 789
200–300	360	89 199	302	74 965
300–400	206	71 476	183	63 706
400–500	140	62 936	114	51 366
500–1 000	318	223 952	273	189 935
Iš viso 100–1 000	1 677	539 390	1 434	460 761
1 000–2 000	136	185 956	143	197 788
2 000–3 000	37	92 101	45	110 731
3 000–4 000	32	111 947	21	73 414
4 000–5 000	10	42 272	8	35 488
5 000–10 000	21	143 838	18	140 062
Per 10 000	9	201 497	8	128 046
Iš viso per 1 000	245	777 611	243	685 529
Iš viso	5 224	1 451 094	4 503	1 244 545

Šaltinis: [27, 30].

žemvaldžių. Viduriniam sluoksniui priklausė apie trečdali visų bajorų žemvaldžių. Taigi XX a. pradžioje oficiali statistika atspindėjo panašias bajorų žemvaldžių grupių proporcijas kaip ir valdininkų naudota tarnybinė medžiaga.

IŠVADOS

Bajorų žemvaldžių sudėties XIX a. antrojoje pusėje tyrimus apsunkina ne šaltinių stoka, bet jų pobūdis ir turinys. Duomenis apie žemėvaldą ir žemės savininkus sporadiškai rinko valdžios, administracijos, finansų ir mokesčių, bajorų luominės institucijos, statistikos komitetai. Per ilgą laikotarpį praktiškai nesukurta tokios žemvaldžių apskaitos sistemos, kuri leistų lyginti skirtingų metų duomenis ir sekti šioje visuomenės grupėje vykusius pokyčius. Nekyla abejonių, kad įvairiomis progomis rinkti duomenys, net jeigu stengtasi surinkti kuo išsamesnę medžiagą, yra nepilni ir ne itin patikimi. Nėra didesnio pagrindo kalbėti apie informacijos slėpimą ar klastojimą, galbūt išskyrus duomenis apie „rusų žemėvaldos eigą“. Netikslumų galėjo atsirasti bet kurioje informaciją teikiančioje grandyje – pradendant pačiais bajorais ir baigiant statistikos komitetais.

Šiame straipsnyje buvo panaudoti ne visi šaltiniai, kuriuose esama informacijos apie Kauno ir Vilniaus gubernijų bajorų sudėtį ir jų žemėvaldą, tačiau iš esmės buvo aptarti visi šaltinių tipai ir juose esanti informacija. Didelis šių šaltinių trūkumas yra tas, kad jie neleidžia patikimai nustatyti bajorų žemvaldžių sudėties kaitos, ypač kai kalbama apie šio visuomenės sluoksnio vidinius pokyčius. Juose praktiškai nėra duomenų apie bežemius bajorus,

todėl sunku nustatyti žemvaldžių dalį bajorų luome. Visi statistikos šaltiniai rodo tik bendrą, bet aiškiai diferencijuotą bajorų žemvaldžių socialinę padėtį. Kauno ir Vilniaus gubernijos bajorai žemvaldžiai sudarė dvi stambesnes grupes – tai dvarininkai ir nedvarininkai. Juos skyrė valdomų ūkių pobūdis. Bajorų žemvaldžių stratifikacija (stambūs, vidutiniai ir smulkūs bajorai), nepaisant skirtingo šių grupių santykio įvairiuose šaltiniuose, atspindėjo bendrą luomo raidos tendenciją – jis smulkėjo ir nyko. Bajorų žemvaldžių tautinė sudėtis buvo marga, tačiau susidariusi rusų dvarininkų grupė mažai keitė jos tradicinę tautinę sudėtį, susiformavusią XIX a. pirmojoje pusėje.

Gauta 2012 12 27
Priimta 2013 01 28

Šaltiniai ir literatūra

- [1] Vidaus reikalų ministerijos Bajorų reikalų kanceliarijos 1902 m. rugsėjo 24 d. raštas Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatoriui. *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 381, ap. 19, b. 4079, l. 1.
- [2] Vilniaus generalgubernatoriaus P. Albedinskio 1874 m. spalio 26 d. raštas Vilniaus gubernatoriui. LVIA, f. 378, Bs, 1874, b. 144, l. 2.
- [3] V. Sudeikino 1900 m. gegužės 8 d. aplinkraščio apskričių bajorų vadovams kopija. LVIA, f. 378, Bs, 1900, b. 341, l. 3.
- [4] Алфавитный список дворян Свенянского уезда Виленской губернии, 1888–1894. LVIA, f. 391, ap. 6, b. 2687.
- [5] Ведомость о состоянии землевладения в Ковенской губернии на 1 января 1876 г. LVIA, f. 378, Bs, 1875, b. 399, l. 85v–86.
- [6] Ведомость о состоянии землевладения к 1 января 1897 г. LVIA, f. 378, Bs, 1895, b. 329, l. 117–118.
- [7] Ведомость о ходе русского землевладения в Виленской губернии по 1 января 1876 г. LVIA, f. 378, Bs, 1875, b. 398, l. 57v–58.
- [8] Ведомость о ходе русского землевладения по Виленской губернии за вторую половину 1904 г. LVIA, f. 378, Bs, 1904, b. 182, l. 9–10.
- [9] Ведомость о ходе русского землевладения по Ковенской губернии за вторую половину 1904 г. LVIA, f. 378, Bs, 1904, b. 183, l. 5–6.
- [10] Ведомость о числе потомственных дворян, владеющих в уездах Виленской губернии недвижимым имуществом на правах собственности. LVIA, f. 378, Bs, 1874, b. 144, l. 10.
- [11] Ведомость о числе потомственных дворян, владеющих в уездах Ковенской губернии недвижимым имуществом на правах собственности. LVIA, f. 378, Bs, 1874, b. 144, l. 12.
- [12] Ведомость о числе потомственных дворян, владеющих в Виленской губернии землю на праве собственности от 150 до 3 000 дес. LVIA, f. 378, Bs, 1874, b. 144, l. 21.
- [13] Ведомость о числе потомственных дворян, владеющих в Ковенской губернии землю на праве собственности от 150 до 3 000 дес. LVIA, f. 378, Bs 1874, b. 144, l. 25.
- [14] Заключение местных главных и губернских начальств по вопросу о размере земельной собственности, дающей право участия в собраниях и выборах дворянства 9 Западных губерний. *Rusijos valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge* (toliau – RVIA), f. 1283, ap. 1, l. 1 kanceliarija, 1904, b. 41, l. 384v–385.
- [15] Записка по предложению об изменении действующих в Западных губерниях ограничительных узаконений о землевладении и определения к должностям как по назначению от правительства, так и по выборам, лиц польского происхождения и католического вероисповедания. RVIA, f. 1276, ap. 1, b. 106, l. 62–65.

- [16] Копия отчета Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернатора о состоянии Северо-Западного края за 1871–1873 годы. *LVIA*, f. 378, ар. 121, b. 651, l. 114, 117.
- [17] Общая окладная книга Виленской Казенной Палаты по Трокскому уезду имений поместных дворян на трехлетие 1878–1880. *LVIA*, f. 515, ар. 6, b. 1122.
- [18] Общая окладная книга Виленской Казенной Палаты по Трокскому уезду имений беспоместных дворян на трехлетие 1878–1880. *LVIA*, f. 515, ар. 6, b. 1123.
- [19] О представлении уездными предводителями дворянства ведомостей со сведениями о землевладельцах русских и поляках и немецкой национальности, имеющих не менее 500 десятин земли. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 341.
- [20] О составлении по Свенцяньскому уезду общих алфавитных списков дворян, а впоследствии по всей губернии. *LVIA*, f. 391, ар. 6, b. 2122, l. 1, 7.
- [21] О числе дворян и количестве принадлежащих им десятин земли к 19 февраля 1861 г. и на 1 января 1892 г. особо по каждому уезду Виленской губернии. *LVIA*, f. 391, ар. 6, b. 2762.
- [22] Сведения о площади земель, принадлежащих потомственным дворянам. *LVIA*, f. 381, ар. 19, b. 4079.
- [23] Сведения о распределении частного землевладения по девяти губерниям Западного края соответственно вероисповеданию владельцев и размерам земельной собственности. К 1 января 1897 года. *RVIA*, f. 1283, ар. 1, 1 kanceliarija, 1904, b. 41, l. 73–78. *Tas pats*. *LVIA*, f. 378, Bs, 1895, b. 329, l. 250–254.
- [24] Список землевладельцам православного исповедания Новоалександровского уезда Ковенской губернии, имеющим не менее 500 десятин земли. Составлен по указанию гг. мировых посредников. *LVIA*, f. 378, Bs, 1900, b. 341, l. 208–209.
- [25] *Алфавитный список землевладельцев Ковенской губернии на сентябрь 1881 г.* Ковна, 1881.
- [26] *Алфавитный список землевладельцев Ковенской губернии.* Изд. 2-е, испр. и доп. Ковна, 1889.
- [27] *Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России.* С.-Петербург, 1907.
- [28] BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Lietuvos bajorų luomo deklasacijos procesas: kilmės įrodymai (XVIII a. pab. – XIX a. 7 deš.). *Lietuvos istorijos metraštis, 2001–2* Vilnius, 2002, p. 87–112.
- [29] BAIRAŠAUSKAITĖ, Tamara. Bajorų žemėvalda XIX a. 8 deš. – 1905 m.: Kauno ir Vilniaus gubernijos. *Lituanistica*, 2012, t. 58, Nr. 3(89), p. 227–247.
- [30] BECKER, Seymour. *Nobility and privilege in late imperial Russia.* DeKalb, Northern Illinois U. P., 1985, p. 181–185.
- [31] SIKORSKA-KULESZA, Jolanta. *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku.* Warszawa–Pruszków, 1995.
- [32] ZASZTOWT, Leszek. *Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX wieku. W kręgu edukacji i polityki.* Warszawa, 2007, s. 27–58.
- [33] БАРИНОВА, Е. П. *Российское дворянство в начале XX века. Экономический статус и социокультурный облик.* Москва, 2008, с. 45, 48.
- [34] ЖЫТКО, А. П. *Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914.* Мінск, 2003, с. 41–48, 76–91.
- [35] МИРОНОВ, Б. Н. *Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства.* Т. 1. С.-Петербург, 1999, с. 95–96.

TAMARA BAIRAŠAUSKAITĖ

The makeup of noble landowners in Kaunas and Vilnius provinces in the second half of the 19th century

Summary

The article dwells on the stratification of noble landowners in Kaunas and Vilnius provinces based on the size of the domain and their ethnic / confessional makeup and reveals how the composition of the social group in question was presented in various sources compiled in the 1870s – early 20th century, namely, documents issued by the central government, local authorities and treasury chamber, nobility estate institutions and statistics. Thus, the attempt is made to identify the reasons accountable for the discrepancies in information regarding the numbers and makeup of noble landowners.

Hence the complications of inquiry into the composition of noble landowners in the second half of the 19th century arise from the nature and content of sources rather than their deficiency. During the long period of time no adequate landowner's record keeping system which would facilitate the year over year comparison of data and track changes in the social group in question was available. Undoubtedly, the data accumulated at various occasions, even when attempts were made to collect the most accurate information, are fragmentary and of qualified reliability. There is little reason to talk about the concealment or falsification of information except perhaps data related to the "course of Russian land-ownership". However, inaccuracies could have appeared in any of the information providing links.

Information presented in the article covers not all sources that feature statistical data related to the nobility of Kaunas and Vilnius provinces and their land-ownership. However, all types of sources and the nature of information contained in them have been discussed. Considerable drawback of the abovementioned sources is their inability to provide plausible information on the dynamics of the makeup of noble landowners, especially in cases related to the inner fluctuations in the social stratus. They contain almost no data on the landless nobility thus making it difficult to establish the proportion of landowners within the nobility. All statistical sources, however, suggest common yet clearly differentiated social status of noble landowners. Noble landowners in Kaunas and Vilnius provinces fell in two major groups, namely, landed nobility (pomestnoje dvorianstvo) and nobility without the manor (bespomestnoje dvorianstvo). The main distinction between them was the nature of their property. Stratification of noble landowners (major, middle and minor nobility), despite the differences in the relation of the strata observable in different sources, reflected the main trends in the evolution of the estate – it was fining down and gradually disappearing. The ethnic composition of noble landowners was rather diverse. The sources single out the Polish / Catholic, Russian / Orthodox, German / Lutheran and Tartar / Muslim nobility. The majority of them were of local origin and the newly formed group of Russian landlords had little influence on their traditional ethnic composition which formed in the first half of the 19th century.

Key words: noble landowners, landed nobility, nobility without the manor, statistics, nationality, land-ownership